

Imam ALi's Strategies in Dealing with the Challenges of the *Qā'edīn*

Seyed Āyatollah Ahmadi Sheikh Shabānī¹, Hamed Gheraati², Rahmān Zāre³

¹ Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran (**Corresponding author**).
Sa.ahmadi@cfu.ac.ir

² Assistant Professor, Department of History of Islam, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.
gheraati@bou.ac.ir

³ Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Zare1397@cfu.ac.ir

Abstract

This study seeks to examine the strategies and stances adopted by Imam Ali (A.S.) in his engagement with the *qaedin*—a group of individuals who refrained from active political participation during his caliphate, claiming their abstention was a means of avoiding civil sedition. The research addresses the contemporary relevance of this historical issue, raising the question: In light of the principles embodied in Imam Ali (A.S.) interactions with *qaedin*, what behavioral guidelines should govern our own engagement with silent or internally dissenting factions. The term *qaedin*, derived from *qo'ud* (to sit), in Qur'anic usage, denotes those who refrained from striving alongside the mujahidin. It came to refer specifically to individuals who, despite bearing a moral and religious responsibility to support truth and justice, chose passivity in times of moral crisis. During the Prophet's (PBUH) time, such individuals were reproached in the Qur'an for their failure to engage in jihad. Similarly, during Imam Ali's caliphate, certain notable figures either refused to pledge allegiance altogether or withdrew from active support after initial allegiance. These individuals, despite being from among the political elite, distanced themselves from military and governmental affairs, and their inaction had detrimental socio-political consequences—particularly by weakening public morale and undermining the legitimacy of Imam Ali's government. Prominent members of this group included 'Abdollah ibn 'Umar (d. 73 A.H), Sa'd ibn Abi Waqqas (d. 55 A.H), Moḥammad ibn Moslemah (d. 43 A.H), and Usamah ibn Zayd (d. 52 A.H). Imam Ali (A.S.) described them as those who "abandoned truth and failed to support falsehood." Their stance offered tacit encouragement to adversaries and contributed to the erosion of Islamic governance. The *qaedin*—a phenomenon that has existed since the Prophet's era—eventually developed into a distinct ideological and theological orientation. These individuals often justified their passivity through selective reference to Qur'anic verses and Prophetic traditions, framing

Cite this article: Ahmadi Sheikh Shabānī, S. A., Gheraati, H. & Zāre', R. (2025). Imam ALi's Strategies in Dealing with the Challenges of the *Qā'edīn*. *History of Islam*, 26(1), p. 31-54. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.61808.2200>

Received: 2024-12-03 ; **Revised:** 2025-01-24 ; **Accepted:** 2025-02-22 ; **Published online:** 2025-04-09

© The Author(s).

Article type: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

political participation as sedition, portraying the public as ignorant, and casting doubt on the legitimacy and feasibility of Imam Ali's government. Given the Islamic emphasis on discerning and following the truth, it is imperative to study the approach of the Ahl al-Bayt (A.S.), particularly that of Imam Ali (A.S.), in confronting the ideological underpinnings and sociopolitical behaviors of the *qaedin*. Adopting a descriptive-analytical methodology, this research explores the concrete policies and rhetorical strategies Imam Ali (A.S.) employed in response to this group, which, despite not openly opposing his caliphate, refrained from aiding the Islamic government and, through their silence, contributed to societal doubt and hesitation. Imam Ali's strategies included a diverse array of measures: tolerating their initial refusal to pledge allegiance, offering sincere counsel and admonishment, exposing the inconsistencies in their reasoning and behavior, publicly censuring and marginalizing them, denying them the social and spiritual privileges reserved for *mujahidin*, holding them accountable to communal obligations, maintaining vigilant oversight, preserving public order and allegiance, emphasizing rationality over emotionalism, promoting intellectual discernment of truth and falsehood, and discouraging the general populace from engaging in extremist reactions against them.

Keywords: Imam Ali (A.S.), leadership strategy, *qaedin*, jihad, early Islamic political movements.

حلول الإمام أمير المؤمنين علي (ع) في مواجهة تحديات القاعدين

السيد آية الله أحمددي الشيباني^١، حامد قرائتي^٢، رحمن زارع^٣

^١ قسم الدراسات الإسلامية، جامعة فرهنجيان، طهران، إيران (المؤلف المسؤول)، sa.ahmady@cfu.ac.ir

^٢ أستاذ مساعد، قسم التاريخ الإسلامي، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران، gheraati@bou.ac.ir

^٣ قسم الدراسات الإسلامية، جامعة فرهنجيان، طهران، إيران، zare1397@cfu.ac.ir

الملخص

يهدف هذا البحث إلى الوقوف على استراتيجيات ومواقف أمير المؤمنين علي (ع) في مواجهة تحديات تواصله مع جماعة تُسمى "القاعدين" الذين امتنعوا عن دخول المعترك السياسي في عهد الإمام علي (ع) حفاظًا على سلامتهم من الفتنة، على حد تعبيرهم. ولا يزال هذا السؤال قائمًا حتى اليوم؛ بالاستناد للمبادئ التي تحكم أساليب الإمام علي (ع) السلوكية في مواجهة القاعدين، ما هي المبادئ السلوكية التي ينبغي أن تتبعها في مواجهة الصامتين والخصوم الداخليين والتعامل معهم؟ القعود يعني الجلوس، و"القاعدين" يعني الجالسين. في ثقافة القرآن، تُستخدم هذه الكلمة في مقابل "المجاهدين"، واصطلاحًا تشمل من يتراجعون عند الحاجة إلى نصرته الحق، ويمتنعون عن نصرته الحق في صراع الحق والباطل، مع أنهم مكلفون بواجب الدفاع عنه. في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، كانت فئة من المسلمين على هذا الحال، فلم يشاركوا في الجهاد، وقد نهىهم الله في القرآن الكريم. وفي عهد أمير المؤمنين (ع)، كان هناك من لم يبايع الإمام (ع) منذ البداية، أو بايعوه، ثم انسحبوا منه لاحقًا. ورغم أنهم كانوا يُعتبرون من النخبة في عهد الإمام علي (ع)، إلا أنهم رفضوا الخوض في الشأن السياسي والعسكري، وترك تراجعهم آثارًا اجتماعية وسياسية غير مرغوب فيها على المجتمع الإسلامي، وخاصةً على عامة الناس. عبد الله بن عمر (د. ٧٣ هـ)، وسعد بن أبي وقاص (د. ٥٥ هـ)، ومحمد بن مسلمة (د. ٤٣ هـ)، وأسامة بن زيد (د. ٥٢ هـ) هم أبرز شخصيات هذه الساحة. قال الإمام علي (ع) عنهم: "تركوا الحق ولم يعينوا الباطل". وأضعف موقفهم السيادة والخلافة الإسلامية وأعطى الأمل للمعارضين والأعداء. وقد وجدت مثل هذه الحركة في التاريخ الإسلامي منذ عهد رسول الله (ص) عادة كطالبي الرفاهية، وظهرت وتجلت بشكل مختلف في عهد خلافة أمير المؤمنين (ع)؛ وهي حركة وجدت تدريجيًا هويتها وأسسها الفكرية وحتى الدينية. لقد أثار القاعدون، بتوثيقهم لآيات وأحاديث النبي (ص)، وتسميتهم الناس بالجهل، واعتبارهم الجهاد فتنة، وتبأس الناس، وعدم المشاركة في الجهاد بسبب أمور غير مستحيلة كانوا يخلقون تحديات لحكومة أمير المؤمنين (ع)، ويضعون الناس في الشكوك. وبناءً على النصوص الدينية التي تلزم بمعرفة الحق واتباعه، لا بد من إدراك منهج أهل البيت (ع)، ولا سيما الإمام علي (ع)، واستراتيجياتهم في مواجهة فكر وأفعال القاعدين ومن لم ينصر الحق. تسعى هذه الدراسة إلى شرح هذه القضية بأسلوب وصفي تحليلي، وما هي الإجراءات والمواقف والإجراءات التي اتخذها أمير المؤمنين علي (ع) ضد هذا التيار؛ وهو تيار،

استناداً إلى هذه المقالة: أحمددي الشيباني، السيد آية الله؛ قرائتي، حامد؛ زارع، رحمن (٢٠٢٥). حلول الإمام أمير المؤمنين علي (ع) في مواجهة تحديات

القاعدين. تاريخ الإسلام، ٢٦ (١)، ص ٣١-٥٤. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.61808.2200>

تاريخ الاستلام: 2024/12/03 ؛ تاريخ المراجعة: 2025/01/24 ؛ تاريخ القبول: 2025/02/22 ؛ تاريخ النشر: 2025/04/09

© المؤلفون. الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

وإن لم يكن معارضاً لخلافة النبي (صلى الله عليه وسلم)، إلا أنه رفض مساعدة الحكومة الإسلامية، بل حتى بصمته، أشار الشكوك للآخرين. واستخدم أمير المؤمنين علي (ع) حلولاً متنوعة في مواجهة تحديات القاعدين وإدارة المجتمع؛ منها: التسامح مع القاعدين أمام التخلي عن البيعة، إبراز الشفقة والرحمة لهم، النقاش والتشوير بخصوص تناقضاتهم النظرية والعملية، وإدانتهم وعزلهم، وحرمانهم من امتيازات المجاهدين، وإلزامهم بالواجبات الاجتماعية والإشراف والرقابة، والحفاظ على النظم والثقة، والبيعة العامة، والتأكيد على العقلانية وتجنب العواطف، ودعم التفكير والبحث للتمييز بين الحق والباطل، وكذلك منع المجتمع من التطرف في التعامل معهم.

الكلمات المفتاحية: علي (ع)، أسلوب علي (ع) في القيادة، القاعدين، الجهاد، التيارات السياسية في صدر الإسلام.

راهکارهای امیرالمؤمنین (ع) در مواجهه با چالش‌های قاعدین

سید آیت‌الله احمدی شیخ شبانی^۱، حامد قرائتی^۲، رحمان زارع^۳

^۱ گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، sa.ahmady@cfu.ac.ir

^۲ استادیار، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. gheraati@bou.ac.ir

^۳ گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. zare1397@cfu.ac.ir

چکیده

هدف این پژوهش، دستیابی به تدابیر و مواضع امیرالمؤمنین، علی (ع) در مواجهه با چالش‌های ارتباطی خود با گروهی موسوم به «قاعدین» است که خود را از ورود به عرصه سیاسی در حکومت امام علی (ع) بازداشتند تا بنا بر گفته خودشان، از فتنه در امان باشند. این پرسش، امروز هم مطرح است که با بهره گرفتن از اصول حاکم بر شیوه‌های رفتاری امام علی (ع) در رویارویی با قاعدین، اصول رفتاری ما برای شیوه مواجهه و برخورد با ساکتین و مخالفین داخلی چگونه باید باشد؟ قعود، به معنای نشستن و قاعدین، یعنی نشستگان. در فرهنگ قرآن، این واژه در مقابل «مجاهدین» به کار رفته است و در اصطلاح، شامل افرادی است که هنگام ضرورت قیام برای حق، قعود کرده و در نزاع حق و باطل، با وجود اینکه مسئولیت دفاع از حق را دارند، از یاری جبهه حق امتناع می‌کنند. در زمان رسول خدا (ص) گروهی از مسلمانان چنین بودند و در جهاد شرکت نکردند که خداوند در قرآن آنان را سرزنش کرده است. در حکومت امیرالمؤمنین (ع) نیز کسانی از ابتدا با امام (ع) بیعت نکردند یا بیعت نمودند، اما در ادامه، از یاری امام (ع) کناره‌گیری کردند. آنان با اینکه از خواص در دوران حکومت امام علی (ع) محسوب می‌شدند، از ورود به عرصه مسائل سیاسی و نظامی خودداری کردند و قعود آنان، تأثیرات اجتماعی و سیاسی نامطلوبی بر جامعه اسلامی، به‌ویژه توده مردم بر جای گذاشت. عبدالله بن عمر (د. ۷۳ق)، سعد بن ابی وقاص (د. ۵۵ق)، محمد بن مسلمه (د. ۴۳ق) و اسامه بن زید (د. ۵۲ق)، شاخص‌ترین افراد این جبهه هستند. امام علی (ع) درباره آنان چنین فرمود: «حق را وا گذاشتند و باطل را یاری نکردند». موضع آنان، موجب تضعیف حاکمیت و خلافت اسلامی و مایه امیدواری مخالفان و معارضان شد. چنین جریانی در تاریخ اسلام، از زمان رسول خدا (ص) بیشتر به‌عنوان عافیت‌طلبان وجود داشته و در دوران خلافت امیرالمؤمنین (ع) به شکلی دیگر ظهور و بروز یافت؛ جریانی که به تدریج هویت و مبانی فکری و حتی دینی یافت. قاعدین، با مستندسازی قعود خود به آیات و احادیث نبوی، ناآگاه خواندن مردم، فتنه خواندن جهاد، ناامید ساختن مردم و تعلیق مشارکت خویش در جهاد به امور ناممکن برای حکومت امیرالمؤمنین (ع)، چالش ایجاد کرده و مردم را دچار تردید می‌کردند. با توجه به نصوص دینی مبنی بر ضرورت شناخت و پیروی از حق، آگاهی از سیره و راهکارهای اهل بیت (ع)، به‌ویژه امام

استاد به این مقاله: احمدی شیخ شبانی، سید آیت‌الله؛ قرائتی، حامد؛ زارع، رحمان (۱۴۰۴). راهکارهای امیرالمؤمنین علی (ع) در مواجهه با چالش‌های

قاعدین. *تاریخ اسلام*، ۱۶(۱)، ص ۳۱-۵۴. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.61808.2200>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۱/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان.

علی(ع) در مقابله با تفکر و اقدامات قاعدین و وانشستگان از یاری حق، امری ضروری است. پژوهش حاضر، درصدد تبیین این مسئله به شیوه وصفی - تحلیلی است که امیرالمؤمنین علی(ع) چه تدابیر، مواضع و اقداماتی را در برابر این جریان به کار گرفته است؛ جریانی که با وجود عدم معارضة با خلافت حضرت، از یاری حاکمیت اسلامی خودداری کرده و حتی با سکوت خود، موجبات تردید دیگران را نیز فراهم آورده بودند. امیرالمؤمنین علی(ع) در مواجهه با چالش‌های قاعدین و مدیریت جامعه، راهکارهای گوناگونی به کار بستند؛ از جمله: مماشات با قاعدین در برابر ترک بیعت، خیرخواهی و دلسوزی نسبت به آنان، استدلال و روشنگری نسبت به تناقضات نظری و عملی ایشان، نکوهش و منزوی ساختن آنان، محروم ساختن ایشان از امتیاز مجاهدین، متعهد ساختن ایشان به تعهدات اجتماعی، نظارت و کنترل، صیانت از نظم، اعتماد و بیعت عمومی، تأکید بر عقلانیت و دوری از احساسات، حمایت از تفکر و تحقیق برای تشخیص حق و باطل و نیز نهی جامعه از تندروی در برخورد با آنان.

کلیدواژه‌ها: علی(ع)، روش رهبری علی(ع)، قاعدین، جهاد، جریان‌های سیاسی صدر اسلام.

۱. مقدمه

تفکر قعود که بنا بر شهادت قرآن^۱ و تاریخ،^۲ در تاریخ پیامبران گذشته نیز چنین تفکری به شکل‌های متفاوت وجود داشته است،^۳ معمولاً در میان خواص و نخبگان فکری و سیاسی ظهور یافته و البته در میان عوام استمرار می‌یابد. طرفداران این تفکر که بعدها با عنوان «قاعدین» شهرت یافتند، در صدر اسلام، به‌ویژه دوره حکومت امیرمؤمنان (ع) (حک: ۳۶-۴۰ ق)، با تأثیر بر افکار عمومی، برای امام علی (ع) و حکومت آن حضرت چالش‌های گوناگونی ایجاد کردند. اگرچه این جریان، بیشتر به رفتارهای خود در حوزه سیاسی شناخته می‌شود، اما این رفتارهای سیاسی همگی برآمده از مجموعه باورها و ارزش‌های فرهنگی است و در نتیجه، حوزه تأثیرگذاری آنان را توسعه بخشیده و نه تنها بر عوام، بلکه بر خواصی خوش سابقه نیز تأثیر گذاشتند. جریان قاعدین در دوران حکومت امیرمؤمنان (ع)، عملاً از هر دو جناح متخاصم جدا شده و عزلت اختیار کردند. به تعبیر ناشی اکبر (د. ۲۹۳ ق)، پس از قتل عثمان (د. ۳۶ ق)، مردم به چهار دسته تقسیم می‌شدند:

- فرقه علویه و آنها طرفداران امام علی (ع) بودند؛
- فرقه عثمانیه؛ یعنی اصحاب طلحه (د. ۳۶ ق) و زبیر (د. ۳۶ ق) و عایشه (د. ۵۸ ق) و اهل شام و دیگرانی که از بیعت با امام علی (ع) امتناع کردند و گروهی که از جنگ کناره گرفتند و آنها دو دسته بودند:
- دسته اول، کسانی که می‌گفتند باید از جنگی که بین مسلمانان رخ می‌دهد، کناره گرفت؛
- دسته دوم، کسانی که از جنگ طلحه و زبیر با امام علی (ع) به دلیل اینکه نمی‌دانستند کدام یک بر حق هستند، از هر دو گروه کناره گرفتند.^۴

تحقیقاتی درباره قاعدین و تعامل امام علی (ع) با ایشان انجام شده و آثاری ارزشمندی نیز انتشار یافته است؛ مانند کتاب در راه نشستگان از داود رنجبران که به بررسی نقش قاعدین در تضعیف حکومت حضرت علی (ع) پرداخته است و یا پایان‌نامه «علل شکل‌گیری و پیامدهای حضور قاعدین در عصر امام علی (ع)»، از فهیمه روزبه که موضوع علل و عوامل شکل‌گیری قاعدین و پیامدهای حضور آنان در دوران حکومت امام علی (ع) را مورد بررسی قرار داده است. همچنین، می‌توان به مقاله «سیره امام علی (ع) در مواجهه با قاعدین»، از علی فتح قبادپور اشاره کرد؛ هرچند مقاله مزبور، از جهت نام به پژوهش حاضر

۱. مانده، آیه ۲۴: «قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنَ نَدْخُلُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ أَتَتْ وَرَثَتُكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ».

۲. کلدانیون خداپرست، از ارفخشذ پسر سام که مشغول عبادت بود، خواستند به یاری دین توحید برخیزد؛ اما او سرباز زد (ابن‌خلدون، دیوان المبتدأ والخبر، ج ۲، ص ۳۷).

۳. بنی اسرائیل هنگام درخواست حضرت موسی (ع) برای نبرد با عمالقه، به صراحت به ایشان گفتند: «تو با خدایت به نبرد با آنان بروید. ما اینجا نشسته‌ایم.» (مانده، آیه ۲۴)

۴. ناشی اکبر، مسائل الإمامة، ص ۱۶ و ۱۷.

قربان بیشتری دارد، اما تنها در حد دو صفحه به برخی سخنان امام علی (ع) در نکوهش قاعدین اکتفا کرده است. از این رو، آثار منتشرشده، با وجود ارزشمندی، اما متفاوت از موضوع این مقاله می باشد؛ چه اینکه مقاله حاضر، بر چالش های ارتباطی قاعدین با امام علی (ع)، به ویژه سران ایشان تمرکز کرده و راهکارهای امام (ع) در مواجهه با ایشان را مورد بررسی قرار داده است.

۲. واژه و مفهوم «قاعدین»

«قعود» و «قاعد»، در لغت به معنای: نشستن، زمین گیر شدن و عدم اهتمام به یک امر معنا شده است.^۱ در فرهنگ قرآن نیز «قعود» و «قاعد»، در مقابل جهاد به کار رفته که قیامی برای خداست. از این رو، می بینیم قرآن واژه «قاعدین» را در برابر مجاهدان ذکر می کند.^۲ این کاربرد، به آن بار منفی داده و به صورت تلویحی، قاعدین را مورد نکوهش قرار می دهد. عنوان «قاعدین»، در تعبیر مورخانی چون مسعودی (د. ۳۴۵ق) و شیخ مفید (د. ۴۱۳ق) نیز دیده می شود. محققان نیز «قعود» را به معنای «ترک امر، و گروه قاعدان را به معنای آنان که نه نبرد می کنند و نه دیوان^۳ دارند، معنا کرده اند»^۴. در برخی گزارش ها، قاعدین را به سبب اعتزال از بیعت با امام علی (ع)، معتزله نیز نامیده اند؛ چنان که نصر بن مزاحم منقری (د. ۲۱۲ق) در مورد سعد بن ابی وقاص (د. ۵۵ق) و موضع او این چنین گفته است: «از علی (ع) و معاویه فاصله گرفت»^۵. شیخ مفید نیز سعد بن ابی وقاص و همفکران او را با عبارت «من المعتزله عن الفریقین و مذهبهم»، یعنی کسانی که از هر دو گروه (موافق و مخالف) و روش آنها فاصله گرفتند، توصیف می کند.^۶ در این موارد، معنای لغوی معتزله که گوشه گیری و کناره نشستن از مسائل سیاسی است، مد نظر است. از منظر امام علی (ع)، قاعدین دارای دو ویژگی شاخص هستند: کنارگرفتن از حق و یاری نکردن باطل.^۷ با توجه به اختلاف در معنا و تعریف قاعدین و مصادیق آن، در این پژوهش، قاعدین شامل افرادی است که هنگام ضرورت قیام برای حق، قعود کرده و در نزاع حق و باطل، با وجود اینکه مسئولیت دفاع از حق را داشتند، از یاری جبهه حق باز نشستند. به طور مشخص، در زمان امیر مؤمنان (ع) از بیعت با حضرت خودداری کرده و با وجود توانایی، از یاری و همراهی حضرت علی (ع) در جنگ ها

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ج ۳، ص ۳۵۷.

۲. نساء، آیه ۹۵: «... فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا».

۳. یعنی مانند مجاهدان که در دفتر مخصوصی، نام آنان برای دریافتی ویژه از بیت المال ثبت می شد، برای قاعدین وجود نداشت.

۴. آینه بوند، توصیف قاعدی گری در بینش تاریخی شیخ مفید، ص ۲۱.

۵. «قد اعتزل علیاً و معاویه». (منقری، وقعة الصفین، ص ۵۳۷)

۶. مفید، الجمل، ص ۵۴.

۷. سید رضی، نهج البلاغه، ص ۴۷۱.

کوتاهی کردند؛ اما در عین حال، به کمک جبهه مقابل امام(ع) نیز نرفتند.

۳. گونه‌شناسی قاعدین

پیروان تفکر قعود در عصر خلافت امام علی(ع)، به چند دسته تقسیم می‌شوند؛ برخی از ابتدا با حضرت علی(ع) بیعت نکرده و در جبهه آن حضرت و طرف مقابل قرار نگرفته، از هر دو کناره گرفتند و تا پایان حکومت امیرمؤمنان(ع) نیز به هیچ کدام از دو گروه نپیوستند. اینها عقیده داشتند که در جنگ بین دو گروه مسلمان، شناخت حق از باطل امکان‌پذیر نیست. برخی از آنان می‌گفتند: «اگر شمشیری باشد که مؤمن را از کافر تشخیص دهد، حاضر به همکاری اند». ^۱ گروهی دیگر که ابتدا بیعت کرده بودند، در ادامه به قاعدین پیوستند. بسیاری از سپاه امیرمؤمنان(ع) که در جمل یا در صفین تا حکمیت حضور داشتند، برای نبرد مجدد با معاویه (د. ۶۰ق) و لشکر شام، از یاری حضرت دست کشیدند؛ هرچند بیشتر این افراد از روی عافیت‌طلبی حاضر به همراهی نشدند؛ چنان‌که امیرمؤمنان(ع) پس از غارت انبار توسط لشکر معاویه، خطاب به سپاهیان خویش، از سستی و قعود آنان نسبت به جنگ گلایه نمود و آنان را سرزنش کرد. ^۲ پیشوایان و مؤثران جریان قاعدین را نیز می‌توان به دو گروه تقسیم نمود: دسته اول، افرادی‌اند که پیشگامان در قعود بودند و در بیشتر گزارش‌ها نامشان به‌عنوان سران قاعدین ذکر شده است. برخی از ایشان عبارت‌ند از: عبدالله بن عمر (د. ۷۳ق)، سعد بن ابی وقاص (د. ۵۵ق)، محمد بن مسلمه (د. ۴۳ق) و اسامه بن زید (د. ۵۲ق). دسته دوم، افرادی بودند که اسم آنان به‌عنوان سران قاعدین ذکر نشده است؛ اما از خواص مؤثری هستند که امیرمؤمنان(ع) را یاری نکردند؛ مانند: حسان بن ثابت (د. بین ۱۰۰ تا ۱۰۹ق)، کعب بن مالک (د. ۷۲ق)، مغیره بن شعبه (د. ۵۰ق)، ابو موسی اشعری (د. ۵۲ق) و...؛ همچنان‌که ابن‌اعثم با تعبیر «من فشل عن البيعة وقعد عنها»، اسامی برخی از آنان را ارائه کرده است. ^۳

۴. چالش‌های قاعدین

مستندات جریان قاعدین را می‌توان در چند محور تبیین نمود:

۴-۱. مستندسازی قعود به آیات و سنت نبوی

قاعدین با استناد به آیات و همچنین روایاتی از رسول خدا(ص)، مردم را به پیروی از اندیشه خود دعوت می‌کردند. ابو موسی رأی خود مبنی بر قعود را مستند به سخنی از رسول خدا(ص) کرده و می‌گفت از آن حضرت شنیدم که می‌گفت: فتنه‌ای خواهد بود که در اثنای آن، نشسته از ایستاده بهتر است و ایستاده از

۱. دبنوری، الأخبار الطوال، ص ۱۴۳؛ ابن‌اعثم، الفتوح، ص ۴۴۲.

۲. ر.ک: ابن‌حیون، دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۳۹۰؛ فیض الاسلام، نهج البلاغه، ص ۶۹، خطبه ۲۷.

۳. ابن‌اعثم، الفتوح، ج ۲، ص ۴۴۱.

رونده بهتر است و رونده از سواره بهتر است.^۱ سپس گفت: من کاری را انجام دادم که رسول خدا(ص) به من امر نموده بود.^۲ وی همچنین در پاسخ به امام علی(ع) هنگامی که در آستانه حرکت به سوی عراق برای نبرد جمل، از او و برخی سران قاعدین دلیل قعودشان را پرسید، گفت: «پیامبر(ص) به من دستور نمود با شمشیر خود مشرکان را بکشم و چون نمازگزاران کشته شوند، شمشیر خود را به سنگ‌های کوه احد بزنم و بشکنم و من دیروز شمشیر خود را شکستم.»^۳ ابان غفاری نیز به سخنانی مشابه از رسول خدا(ص) استناد می‌کرد.^۴ مسروق بن اجدع (م. ۶۳ق) در جنگ صفین آمد و میان دو صف ایستاد و گفت: «ای مردم! خاموش باشید.» سپس گفت: «آیا اگر ببینید که منادی از آسمان شما را ندا دهد و سخنش را بشنوید و خودش را ببینید که بگوید خداوند شما را از این کار باز می‌دارد، آیا از او اطاعت خواهید کرد؟» گفتند: آری. گفت: «به خدا سوگند که جبرئیل این موضوع را بر محمد(ص) نازل کرده است.»^۵ وی همواره نظیر این را می‌آورد و همان آیه را می‌خواند و سپس، میان مردم تکاپویی کرد و رفت.^۶ خرشۀ بن حرّ محاربی نیز این سخن را که «باید از فتنه کناره کشید و شمشیر را شکست و سپس، تا روشن شدن وضعیت و از بین رفتن فتنه، صبر کرد»، به رسول خدا(ص) نسبت می‌داد.^۷

۲-۴. ناآگاه خواندن مردم

چهره‌های شاخص قاعدین تأکید داشتند که: «ای مردم! از امور به‌خوبی آگاهی ندارید و ما اصحاب (برگزیده) پیامبر از سایرین آگاه‌تریم.» این امر، در اطمینان‌بخشی به عوام‌الناس در خصوص تأیید و پیروی از رأی قاعدین، مؤثر بود؛ مانند سخنان ابوموسی اشعری که می‌گفت: «از من پیروی کنید؛ زیرا ما اصحاب پیامبر به این فتنه‌ها آگاه‌تریم.» وی کسی را که از او پیروی کند، سالم و سعادتمند می‌دانست و کسی را که دست به این فتنه زده است، شقاوتمند معرفی می‌کرد^۸ و در جای دیگر می‌گفت: «اصحاب رسول خدا(ص) که در جاهای مختلف با او بودند، آگاه‌تر از دیگران به امر خدا و رسولش هستند.»^۹ او از

۱. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۸۲.
۲. ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۶، ص ۲۱۰؛ صالحی شامی، سبل الهدی والرشاد فی سيرة خير العباد، ج ۱۰، ص ۱۲۹.
۳. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۱۴۲.
۴. ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۶، ص ۲۱۰.
۵. منظورش آیه ۲۹ سوره نساء بود: «یا ایها الذین آمنوا لا تأکلوا أموالکم بینکم بالباطل إلا أن تكون تجارة عن تراض منکم ولا تقتلوا أنفسکم إن الله کان بکم رحیماً.»
۶. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۶، ص ۱۴۰.
۷. ابن اثیر، اسد الغابة، ج ۱، ص ۶۰۵.
۸. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۱۴۵؛ مفید، الجمل، ص ۲۴۷ و ۲۴۸.
۹. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۸۲.

این موضوع غفلت ورزیده بود که هیچ‌کس مانند امیرمؤمنان (ع) سابقه مصاحبت با رسول خدا (ص) و آگاهی از سیره آن حضرت را ندارد. حنظله بن ربیع صیفی (م. ۵۰ق) نیز بر اعلم بودن خود در مقابل کسانی که با نظر او در مورد قعود و دوری از جنگ مخالفت می‌کردند، تأکید کرده و می‌گفت: «به خدا سوگند که شما نمی‌توانید در دینم مرا بفریبید. رهایم کنید که من از شما داناترم.»^۱

۳-۴. فتنه دانستن جهاد

با توجه به اینکه تا زمان قتل عثمان و خلافت امیرمؤمنان (ع)، به صورت رسمی جنگی بین دو گروه مسلمان اتفاق نیفتاده بود و پیش از آن، همه جنگ‌ها بین مسلمانان و گروهی از کافران، مرتدین یا حداقل متهم به کفر و ارتداد بود، در این دوره عده‌ای دچار تردید شده و آن را فتنه خواندند. ابوموسی از همکاری با امام علی (ع) سرباز زد و به این بهانه که درگیری میان اهل قبله، فتنه است، مردم را به سکوت و پرهیز از ورود به جنگ دعوت نمود. او جنگ با مسلمانان را فتنه خواند و به شکم‌دردی تشبیه کرد که سرچشمه و سرنوشت آن، مشخص نیست.^۲ بنابراین، به مردم توصیه می‌کرد شمشیرهای خود را غلاف کرده و در کنج خانه‌های خود بنشینند. عبدالله بن عمر به مردی گفت: ما جنگ کردیم، تا آنکه دین خدا استوار شد و فتنه‌ای باقی نماند و اکنون شما می‌جنگید، تا دین برای غیر خدا استوار شود و فتنه مستقر گردد.^۳ عبدالله بن عمر در پاسخ به نامه معاویه ضمن تأکید بر فضیلت و منزلت ممتاز امیرمؤمنان (ع)، به این نکته اشاره کرد که دلیل عدم همراهی و همکاری او با امام علی (ع)، این است که ایشان کاری انجام داد که در مورد آن از طرف رسول خدا (ص) نزد ما پیشینه و پیمانی نیست؛^۴ یعنی این جنگیدن با گروهی از مسلمانان، کاری نو است که در سنت رسول خدا (ص) مشابه آن را سراغ نداریم و نمی‌دانیم آیا اقدام او مطابق سنت رسول خدا (ص) است یا نه؟ با این وصف، عبدالله بن عمر احتمال بدعت سینه از جانب امیرمؤمنان (ع) را منتفی نمی‌داند.

۴-۴. ناامیدسازی مردم

برخی سران قاعدین، مردم را از حضور در نبرد با مسلمانان بر حذر داشته و از عاقبت کار می‌ترساندند، آن را موجب نابودی دنیا و خسران آخرت معرفی می‌کردند. ابوموسی اشعری در خطاب به مردم کوفه خود را خیرخواه مردم معرفی کرده و می‌گفت: «شما را بر ما حقی هست که اینک ادا می‌کنیم؛ رأی درست آن بود که سلطه خدا را سبک بشمارید و بر خدای عزوجل جرئت میارید. او قعود را راه نجات و

۱. منقری، وقعة صفین، ص ۹۷.

۲. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۱۴۵؛ مفید، الجمل، ص ۲۵۲.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۱۱۲ و ۱۱۳.

۴. دینوری، الإمامة والسیاسة، ج ۱، ص ۱۱۹ و ۱۲۰.

آخرت معرفی کرد و خروج (قیام) را راه دنیا و خسارت^۱. اِشْعَثَ (م. ۴۰ق) در ظاهر در صف قاعدین نبود؛ اما باطن او و سخنانش همسو با آنان بود؛ چنان‌که در جنگ صفین هنگامی که سپاه امام در یک قدمی پیروزی بود، تأکید می‌کرد اگر جنگ ادامه یابد، عرب نابود می‌شود و نوامیس در مانده می‌شوند.^۲ شقیق بن ثور بکری (م. ۶۴ق) می‌گفت: «اینک این جنگ ما را به کام کشیده و ما زندگی را جز در پناه صلح نمی‌بینیم».

۵-۴. تمسک به استدلال‌های نادرست

استدلال‌های نادرست، اما به‌ظاهر منطقی، به‌عنوان یکی از اقدامات قاعدین برای به اشتباه انداختن مردم یا به سکوت واداشتن آنان مورد استفاده قرار می‌گرفت و مخاطبان را در تصور یا تصدیق دچار خطا می‌کرد. ابوموسی خطاب به هواداران امام علی (ع) به این مطلب اشاره کرد که: «بیعت عثمان به گردن من و گردن یار شما (علی (ع)) است، اگر ناچار باید جنگ کرد، با کسی جنگ نمی‌کنیم تا پیش از آن، کار قاتلان عثمان هر کجا باشند، یکسره شود».^۳ این در حالی بود که اکثر قیام‌کنندگان عراق و مصر و حتی بسیاری از مردم مدینه، بر قتل عثمان پافشاری نموده بودند و امام علی (ع) بر فرض تصمیم بر چنین کاری، امکان محاکمه ایشان را نداشت. افزون بر این، اکثر مهاجر و انصار با امام علی (ع) به‌عنوان خلیفه بیعت کرده بودند و شورش در برابر خلیفه حاضر، کمتر از شورش علیه خلیفه سابق دانسته نمی‌شد. سعد بن ابی وقاص خطاب به امیر مؤمنان (ع) گفت: «شمشیری به من بده که مسلمان را از کافر بشناسد تا با آن در رکاب تو بجنگم».^۴ در نتیجه، او نیز تبعیت از خلیفه حاضر را منوط به شناخت مؤمن از کافر کرد و شناخت این دورا در آن مقطع غیر ممکن می‌شمرد.

۵. راهکارهای امیر مؤمنان (ع) در مواجهه با چالش‌های قاعدین

پروردگار از رفتار قاعدین که با وجود استطاعت، بدون عذر، از همراهی پیامبر (ص) و حضور در جنگ امتناع کردند، ابراز بیزاری کرده و برای تحقیر آنان، دستور به بازنشینی آنها با معذورین (زنان و افراد ناتوان) داده است.^۵ برخورد امام علی (ع) با قاعدین، از آن جهت که موضعی به‌ظاهر منفعل اتخاذ کرده بودند و به جبهه مخالف نیپوسته و علیه سپاه حق وارد نبرد نشدند، کاری دشوار و پیچیده بود. مهم‌ترین مواضع امام در قبال ایشان را می‌توان چنین برشمرد:

۱. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۸۱.
۲. منقری، وقعة صفین، ص ۴۸۱.
۳. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۸۲.
۴. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۱۴۳.
۵. سوره توبه، آیه ۴۶: «وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ».

۱-۵. مماشات در برابر ترک بیعت

امیر مؤمنان (ع) با وجود اطلاع از تأثیر مواضع قاعیدین در مردم، با سعه صدر راه مدارا با آنان را پیش گرفت. هرگز آنان را بر امری خلاف میل و نظرشان وادار نکرد. در یک دسته‌بندی کلی می‌توان مواضع حضرت با ایشان را به دو دسته تقسیم نمود:

اول. آزادی و عدم اجبار در بیعت: امیر مؤمنان (ع) احدی را مجبور به بیعت نکرد؛^۱ حتی مالک اشتر (د. ۳۹ق) از امیر مؤمنان (ع) خواست تا از آنجا که بیعت همگانی است، آنان را که تخلف می‌کنند، نخست با زبان بر این کار وادار نماید و اگر نپذیرفتند، زندانی کند؛ اما امیر مؤمنان (ع) فرمود: «آنان را به حال و عقیده خودشان وامی گذارم».^۲ عمار (د. ۳۷ق) برخی سران قاعیدین را به بیعت با امام فراخواند؛^۳ اما امتناع کردند. همچنین، از امام علی (ع) خواست از سران قاعیدین بیعت بستاند؛ ولی امام فرمود: «به کسانی که رغبتی نسبت به ما ندارند، نیاز نداریم».^۴ امام به سعد بن ابی وقاص فرمود: «قرار شده که بر اساس کتاب خدا و سنت رسول خدا (ص) میان مهاجرین، انصار و مسلمانان حکومت کنم. اگر تو موافقی، بیعت کن؛ وگرنه برو و در خانه خویش بنشین که هیچ اجباری بر تو نیست».^۵

دوم. قبول پیشنهادهای بی‌طرفی: امام علی (ع) در مواردی از پیشنهادهای قاعیدین در اتخاذ موضع سوم نیز استقبال می‌نمود. حنظله بن ربیع (د. ۵۰ق)، معروف به حنظله کاتب، برای آنکه در جنگ‌های امام حضور نیابد، به امام عرض کرد: «مرا به رُها^۶ بفرست؛ زیرا خود فرجی باشد. در آنجا درنگ می‌کنم، تا این جریان سپری شود».^۷ حضرت به او اجازه داد و او را بر پذیرش بیعت و حضور در صفین، وادار ساخت. امام علی (ع) با وجود روشنگری و اتمام حجت، اما اختیار را به خود افراد واگذار می‌کرد. باور امام این بود که قعود و غیبت کسانی که به اکراه بخواهند پیشوای جامعه را همراهی کنند، بهتر از همراهی و همیاری صوری آنان است؛ چنان‌که در نامه‌ای به عثمان بن حنیف، فرماندار بصره، به این موضوع تصریح می‌کند.^۸

۱. ر. ک: ابن اثیر، *اسد الغابة*، ج ۳، ص ۶۱۱.

۲. دینوری، *الأخبار الطوال*، ص ۱۴۳.

۳. طوسی، *الأمالی*، ص ۷۱۶.

۴. ابن اعثم کوفی، *الفتوح*، ج ۲، ص ۴۴۱.

۵. همان، ص ۳۹۵-۴۴۲.

۶. رها، شهری رومی و بزرگ نزدیک به قلعه روم در طرف شمال شرقی فرات است (ابوالفداء، *تقویم البلدان*، ص ۳۱۸).

۷. منقری، *وقعة صفین*، ص ۹۷.

۸. طبری، *تاریخ الأمم والملوک والرسول*، ج ۴، ص ۴۸۲؛ سید رضی، *نهج البلاغه*، ص ۳۶۶: «فَإِنَّ الْمُتَكَارَةَ مَعْيِبُهُ خَيْرٌ مِنْ مَشْهَدِهِ وَ قُعُودُهُ أَغْنَى مِنْ نُهْوضِهِ».

۲-۵. خیرخواهی و دلسوزی

امام در کنار احترام به نظرهای مختلف، سعی داشت تا رسالت خود را در هدایت مادی و معنوی جامعه و حتی قاعده‌ین نیز به انجام برساند. امیر مؤمنان (ع)، خطاب به مغیره بن شعبه (د. ۵۰ق) که در مقابل پیشنهاد امام و نصیحت عمار مبنی بر همراهی در جنگ مقاومت می‌کرد، فرمود: «به خدا قسم، ای مغیره! این جهاد، کار باجری است که هرکس در آن پایمردی کند، به بهشت می‌رسد و کسی چیزی را بر این جهاد پُراجر برنخواهد گزید؛ اما اگر امر ما طرفین جنگ بر تو پوشیده است، پس در خانه‌ات بمان.»^۱ سیره امیر مؤمنان (ع)، بیانگر این است که بسیار خیرخواه و دلسوز مردم و اسلام بود و مانند رسول خدا (ص) نسبت به هدایت مردم حریص بود و تلاش در این جهت را وظیفه خود می‌دانست؛ چنان‌که فرمود: «همانا بر امام جز این نیست که در راستای مسئولیتی که از طرف خدا بر او بار شده است، پند و اندرزها را به مردم ابلاغ نماید و در نصیحت و خیرخواهی آنان بکوشد.»^۲

۳-۵. صیانت از نظم، اعتماد و بیعت عمومی

یکی از مواضع قاعده‌ین، زیر سؤال بردن مشروعیت خلافت امیر مؤمنان (ع) بود؛ تا بدین وسیله، عدم بیعت آنان موجه جلوه نماید؛ چنان‌که عبدالله بن عمر خلافت امام علی (ع) را به دلیل اینکه همه مردم به خلافت امام (ع) راضی نیستند، مخدوش دانسته و خواهان واگذاری قدرت به شورا شد.^۳ همچنین، ابوموسی برای کامل نبودن بیعت با امام علی (ع) می‌گفت: «بیعت عثمان، به گردن من و گردن یار شما (علی (ع)) است...».^۴ در مقابل، امیر مؤمنان (ع) با وجود مماشات در نظر و اندیشه، از مشروعیت حکومت خویش دفاع کرده و بر این مسئله که این بیعت، همگانی بوده و معترض بر آن، اعراض‌کننده از منهج و اتفاق مسلمانان است، تأکید نمود.^۵ امام علی (ع) در مواجهه با عبدالله بن عمر (د. ۷۳ق) که درخواست واگذاری خلافت به شورا را داشت، به دلیل آنکه همه مردم به خلافت امام (ع) رضایت ندارند، به او فرمود: «وای بر تو! من که از آنان نخواستم با من بیعت کنند. آیا ازدحام آنان را مشاهده نکردی؟».^۶ هنگامی که عبدالله بن عمر (د. ۷۳ق)، سعد بن ابی وقاص (د. ۵۵ق)، محمد بن مسلمه (د. ۴۳ق)، حسان بن ثابت (د. بین ۱۰۰ تا ۱۰۹ق) و اسامه بن زید (د. ۵۲ق)، از بیعت با امام علی (ع) خودداری کردند،

۱. ابن قتیبہ دینوری، *الإمامة والسياسة*، ج ۱، ص ۶۹.

۲. سید رضی، *نهج البلاغه*، ص ۱۵۲، خطبه ۱۰۵.

۳. ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۴، ص ۱۰.

۴. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۴، ص ۴۸۲.

۵. اسکافی، *المعيار والموازنة*، ص ۱۰۵.

۶. ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۴، ص ۱۰.

امیر مؤمنان (ع) حمد و ثنای الهی را به جا آورده، فرمود: «ای مردم! همانا شما با من بیعت کردید، بر همان چیزی که با خلفای پیش از من بیعت کردید و بدانید تا وقتی اختیار با شماست که با خلیفه رسول خدا (ص) بیعت نکرده‌اید و پس از آنکه بیعت نمودید، دیگر اختیاری ندارید و بر امام است که به وظایف امامت خود بپردازد و استقامت به خرج دهد و بر مردم است که تسلیم اوامر او باشند و این بیعت، بیعت عام است.»^۱

۴-۵. استدلال و روشنگری در خصوص تناقض‌های نظری و عملی قاعدین

در مواردی، تمسک به روایات نبوی همچون سخن منسوب به رسول خدا (ص) که فرموده: «زمانی بر مردم می‌آید که برترین آنان، کسی است که ملازم غار شود»^۲، مستمسکی برای قاعدین شده بود؛ چنان‌که ابوموسی اشعری در فتنه دانستن جنگ بین دو گروه مسلمان و لزوم اجتناب از آن، با این استدلال که خداوند ما را برادر قرار داده و اموال و خونمان را بر یکدیگر حرام کرده، به آیاتی از قرآن استناد کرد تا مردم را از جنگ با هم‌کیشان خود منع کند. همچنین، محمد بن مسلمه دلیل اجتناب خویش از مداخله در مسائل سیاسی جامعه پس از حصر عثمان را این سخن از رسول خدا (ص) می‌دانست که: «به‌زودی فتنه‌ای و تفرقه و اختلافی پیش خواهد آمد. پس، زمانی که این چنین شد، شمشیرت را به کوه احد ببر و آن را بشکن و در خانه بنشین تا آنکه به دست گنهکاری کشته شوی یا مرگ به سراغت آید»^۳. امام علی (ع) در مقام استدلال به قرآن و سنت نبوی فرمود: «آیا نمی‌دانستید که خدای بلندمرتبه به شما فرموده است که امر به معروف و نهی از منکر کنید و می‌فرماید: هرگاه دو گروه از مؤمنان به جنگ با یکدیگر برخاستند، میانه آنها آشتی دهید و اگر یکی به دیگری تجاوز کرد، با متجاوز بجنگید تا به فرمان خدا باز آید»^۴. امیر مؤمنان (ع) در یک تبیین عملی نیز به نقد دیدگاه قاعدینی چون ابوموسی برآمده و انتخاب شامیان در تعیین داوری برای حکمیت را بهتر از انتخاب عراقیان دانست و ابوموسی اشعری را در قبولی داوری حکمیت بر خلاف ایده و گفته‌های خود او دانست و تأکید نمود اگر او در فتنه دانستن این جنگ و لزوم کناره‌گیری از آن راست می‌گفته، پس در آمدنش به نزد ما، بی‌آنکه مجبورش کرده باشند، خطا کرده و اگر دروغ می‌گفته، تهمت در حق او رواست.^۵ ابوبرد بن عوف ازدی (د. نامعلوم) پس از سخنرانی آن حضرت هنگام ورود به کوفه، برخاست و گفت: «ای امیر مؤمنان! کشتگان پیرامون عایشه و زبیر و طلحه به چه

۱. مفید، الإرشاد، ج ۱، ص ۲۴۳.

۲. ضرار بن عمرو غطفانی، التحریش، ص ۸۵.

۳. دینوری، الأخبار الطوال، ص ۱۴۲.

۴. منقری، وقعة صفین، ص ۵۵۱.

۵. سید رضی، نهج البلاغه، ص ۳۵۷، خطبه ۲۳۸.

سبب کشته شدن؟» امیر مؤمنان (ع) با سعه صدر در صدد اقناع او بر آمد و فرمود: «شیعیان و کارکنان مرا کشتند و برادر ربیعہ عبدی را که خدایش رحمت کند، کشتند ... درحالی که تعهد بیعت مرا بر گردن داشتند، به جنگ با من برخاستند و خون نزدیک به هزار تن از شیعیانم را ریختند. پس، من هم با آنان جنگیدم. آیا تو از این بابت در شکّی؟» ابوپردہ گفت: «در شک بودم؛ اما اینک حقیقت را فهمیدم و خطای آن گروه بر من آشکار شد و به راستی، تو هدایت شده درست کرداری».^۱ در این گزارش، به خوبی شیوه روشنگری امام که منجر به فهم اشتباه یکی از قاعدین بود، مشخص شد.

مطابق گزارش دیگری، امیر مؤمنان (ع) به حارث بن حوط که اصحاب جمل را گمراه نمی دانست، فرمود: «ای حارث! تو به زیر پای خود نگاه می کنی؛ اما بالای سر خود را نمی بینی. برای همین، سرگردان شدی! تو حق را نشناختی، تا بتوانی کسی را که به حق عمل می کند، بشناسی و باطل را نیز نشناختی، تا کسی که بر باطل هست، بشناسی!». بنا بر روایتی دیگر، امام خطاب به برخی از سران قاعدین که قتل عثمان و تردید در حلیت آن را دلیل عدم همراهی با امام معرفی کردند، فرمود: «آیا نمی دانستید که خدای بلندمرتبه به شما فرموده است که امر به معروف و نهی از منکر کنید و می فرماید: «هرگاه دو گروه از مؤمنان به جنگ با یکدیگر برخاستند، میانه آنها آشتی دهید و اگر یکی به دیگری تجاوز کرد، با متجاوز بجنگید؛ چندان که به فرمان خدا باز آید».^۲ سپس، حضرت ادامه داد: «اگر عثمان نیکوکار بود، چرا از یاری به او خودداری کردید و اگر تبهکار بود، چرا با او نجنگیدید؟ اگر آنچه عثمان کرد، درست بود، شما که پیشوای [درستکار] خود را یاری ندادید، ستم کردید و اگر بدکردار بود، شما ستم کرده اید که به آنان که او را به معروف امر، و از منکر نهی می کردند، کمک نکردید. همچنین، به سبب آنکه در میان ما و دشمنان، چنان که خدا فرموده است، به وظیفه خود عمل ننمودید، ستم کرده اید ...».^۳

۵-۵. تأکید بر عقلانیت و دوری از احساسات

قاعدین با تبیین های مختلف سعی در دور کردن مردم از حضور در جهاد و همراهی امام (ع) در جنگ ها داشتند؛ چنان که ابو موسی گفت: «همانا علی (ع) از شما می خواهد که برای جهاد با مادران عایشه و طلحه و زبیر که حواری رسول خدا (ص) هستند، بیرون روید».^۴ در گزارشی دیگر، او با تعبیر کردن از جنگ جمل به جنگ برادران مسلمان، تلاش نمود تا با برانگیختن حس برادری، مردم را از پیرامون امام

۱. همان، ص ۴ و ۵.

۲. حجرات، آیه ۹: «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَلَوْا فَلَا ضَلُّوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ نَبَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ».

۳. منقری، وقعة صفین، ص ۵۵۲.

۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغة، ج ۱۴، ص ۱۵.

علی (ع) پراکنده سازد.^۱ امام (ع) در نامه‌ای خطاب به ابوموسی اشعری نوشت: «من می‌خواهم زخم درون آنها را مداوا کنم؛ زیرا می‌ترسم مزمن و غیرقابل علاج گردد؛ ولی مع الأسف آنها از معالجه می‌گیرند. بدان که هیچ‌کس بر اتحاد و الفت امت محمد (ص)، از من حریص‌تر و کوشاتر نیست». سپس، او را توصیه می‌کند که از عقل و تجربه خویش بهره برد؛ زیرا آن کس که از سود عقل و تجربه‌ای که به او داده‌اند، بی‌بهره ماند، بدبخت است. همچنین، از وی خواست تا آنچه را نسبت به آن شناختی ندارد، رها کند؛ زیرا مردم بدکردار با این سخنان نابکارانه، به سوی او خواهند شتافت.^۲

۶-۵. نکوهش و منزوی ساختن قاعدین

از آنجا که قاعدین از صحابه و دارای سوابق درخشانی بودند، برای توجیه عملکرد خویش، موضعشان را مطابق احتیاط نشان دادند؛ تا بدین وسیله، جایگاه اجتماعی‌شان نیز ارتقا یابد. امیرمؤمنان (ع) در مواجهه با این موضع قاعدین، با ابراز ناراضی و سرزنش ایشان، پایگاه اجتماعی آنان را مورد انتقاد قرار داد و علاوه بر تفهیم خطای آنان، مردم را به پیامدهای سوء چنین مواضعی هوشیار ساخت. به‌عنوان نمونه، پس از نبرد جمل، امام علی (ع) در مسجد کوفه فرمود: «آگاه باشید! من آن مردان‌تان را (قاعدین) که از یاری من کوتاهی کردند، ملامت و نکوهش می‌کنم». همچنین از مردم خواست قاعدین را از خود برانند و به آنان بشنوند آنچه را که خوش ندارند، تا سرزنش شوند و آنچه ما می‌خواهیم، از ایشان دیده شود.^۳ و حزب خدا به گاه جدایی از آنها باز شناخته شود.^۴

۷-۵. متعهد ساختن قاعدین به تعهدات اجتماعی

امیرمؤمنان (ع) خطاب به سران قاعدین بر ملتزم بودن همه به تعهدات اجتماعی و قوانین، تأکید ورزیده و فرمود: «کسی که از آن اعراض نماید، از دین خدا برگشته و به راه غیرمسلمانان رفته و بیعتی که با من کرده‌اید، اتفاقی نبوده و کار من و شما متفاوت است؛ زیرا من شما را برای خدا دوست می‌دارم و شما مرا برای خود می‌خواهید. سوگند به خدا! من بهتر می‌توانم خصم را نصیحت کنم و به راه راست هدایت نمایم و دادِ مظلوم را از ظالم بگیرم و از سعد و ابن مسلمه و اسامه و عبدالله و حسان بن ثابت، امور غیرقابل انتظاری مشاهده کردم که حق میان من و ایشان حکومت خواهد کرد».^۵ امام علی (ع) در مواجهه با سران قاعدین که از حضور در جنگ جمل امتناع می‌کردند، ضمن بیان این مطلب که «هر فتنه‌شده‌ای سرزنش

۱. طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۴۸۳.

۲. سید رضی، نهج البلاغه، ص ۶۶، نامه ۷۸.

۳. مفید، الإرشاد، ج ۱، ص ۲۶۰.

۴. منقری، وقعة صفین، ص ۴.

۵. مفید، الإرشاد، ج ۱، ص ۲۶۰.

نشود»،^۱ بر تحقق بیعت عمومی تأکید کرد و آنان را از حضور در جنگ معاف نمود.^۲ بدین صورت، امام (ع) آنان را در انتخاب مسیر آزاد گذارد؛ اما به رعایت تعهدات اجتماعی و احترام به قانون و آرامش جامعه، ملزم ساخت.

۸-۵. نظارت و کنترل

اگرچه امیر مؤمنان (ع) اصراری بر همراهی و همکاری قاعدین با خود نداشت، اما عملکرد ایشان را زیر نظر داشت؛ به عنوان نمونه، عبدالله بن عمر پس از بیعت عمومی مردم، از بیعت امتناع کرد؛ امام از او ضمانتی خواست که او بر ضد حکومت علوی اقدامی نمی‌کند.^۳ این، روشی بود که موجب می‌شد، نظارت و کنترل بر افراد جدی شود. بنا بر روایت دیگر، چون عبدالله بن عمر توانست ضمانتی ارائه کند، امام علی (ع) خود ضمانت او را بر عهده گرفت.^۴ پس از آن، ابن عمر به سوی مکه حرکت کرد و حتی بر پایه برخی گزارش‌ها تجهیزات نیز فراهم کرده بود. امام افرادی را فرستاد، تا او را به مدینه بازگردانند.^۵ برخی گزارش‌ها از محقق شدن او به عایشه در مکه خبر داده‌اند.^۶ بنا بر گزارش دیگر، کعب بن سور (د. ۳۶ ق) برای تحقیق و تصمیم‌گیری به مدینه آمد و از زبان برخی سران قاعدین شنید که طلحه و زبیر به اجبار بیعت کردند. امام علی (ع) پس از آنکه به اوضاع آگاه شد، برای پیشگیری از تأثیر این خبر دروغ و کنترل اوضاع، به عثمان بن حنیف والی خویش در بصره نامه نوشت و یادآوری کرد که طلحه و زبیر برای ایجاد تفرقه و نفاق مجبور نشدند؛ بلکه برای حفظ اجتماع و موافقت با پرهیزکاران و نیکان مجبور شدند. اگر بخواهند من را خلع کنند، از خلع آنها باک و ننگ نیست و اگر مقصود دیگری دارند، ما و آنها خواهیم دید که چه باید کرد.^۷ امیر مؤمنان (ع) به قاعدین فهماند که ایشان دچار غفلت شده و از مسئولیتی که متوجه آنان است، شانه خالی کرده‌اند. ایشان می‌فرمود: «کسی که بخوابد، این چنین نیست که دشمنش نیز به خواب رود».^۸ امام علی (ع) به اسامه بن زید که پیشنهاد کرد، حضرت با پیمان‌شکنان پیکار نکند، فرمود: «به خدا سوگند! من همچون کفتار نیستم که با ضربات آرام و ملایم [در برابر لانه‌اش] به خواب می‌رود؛ تا اینکه صیاد به او می‌رسد و دشمنی که در کمین اوست، غافلگیرش می‌کند؛ ولی من غافلگیر

۱. سید رضی، نهج البلاغه، ص ۴۷۱.

۲. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۰.

۳. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۰۷.

۴. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۸۰.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۰۹.

۶. ابن کثیر دمشقی، البداية والنهاية، ج ۷، ص ۲۳۰.

۷. ابن اثیر، اسد الغابة، ج ۳، ص ۲۱۵؛ ابن کثیر دمشقی، البداية والنهاية، ج ۲۰، ص ۳۸.

۸. ثقفی، الغارات، ج ۱، ص ۳۲۱: «من نام لم ینم عنه».

نمی‌شوم؛ بلکه با هوشیاری تمام، مراقب مخالفان هستم».^۱ امیرمؤمنان (ع) با این بیان، خطّ بطلانی بر اندیشه خودفریبی کشید.

۹-۵. حمایت از تفکر و تحقیق

یکی از راهکارهای امیرمؤمنان (ع)، فرصت دادن به آنان برای تحقیق و کشف حقیقت و تفکر برای خروج از تردید بود. امام (ع) تلاش خویش را برای روشنگری و تبیین حق به کار می‌بست؛ اما مردم و خواص را مجبور به تحمیل عقیده خویش نمی‌کرد و حتی کسانی را که در صدد تحقیق برآمده تا خود راه حق را بیابند، تشویق می‌نمود. در نبرد صفین، یاران عبدالله بن مسعود (د. ۳۲ یا ۳۳ق) که عبیده بن قیس سلمانی (د. ۷۲ق) و همراهانش نیز با او بودند، نزد امام علی (ع) آمده و اظهار کردند اردویی جداگانه می‌زنند تا در کار دو طرف جنگ نگرسته و تأمل کنند که اگر یکی از دو طرف گردن‌کشی و ظلمی از او سرزد، بر ضدّ او وارد پیکار شوند. «امیرمؤمنان (ع) این کار آنان مبنی بر تحقیق و بررسی در راه کشف حق را ستود و آن را تفقه در دین و علم به سنت دانست.^۲ با این شیوه، امام علی (ع) ضمن احترام به آزادی عمل و عقیده دیگران، با اینکه در شرایط جنگی قرار داشت، آنان را در جدا شدن از سپاه و انجام تحقیق، آزاد گذاشت.

۱۰-۵. تمام کردن حجت بر خواص

امام علی (ع) برای اتمام حجت بر قاعدین، با آنان گفت‌وگو کرده و راه نجات و هلاکت را به آنان گوشزد می‌کرد. امیرمؤمنان (ع) پس از بازگشت از جنگ جمل، جمعی از اشراف کوفه را که در خانه نشستند و به کمک حضرت نیامدند، نکوهش کرده و فرمود: «چه چیزی شما را در یاری من و نبرد با بیعت‌شکنان دچار سستی کرد؛ درحالی که شما بزرگان و سروران قوم خویش هستید. به خدا سوگند! اگر کوتاهی شما از روی سستی نیت و کمی بصیرت باشد، هلاک و گمراه شده‌اید و سوگند به خدا! اگر از جهت شك در فضل و [لزوم] پشتیبانی از من بوده، به راستی شما دشمن محسوب می‌شوید.»^۳

۱۱-۵. محروم ساختن قاعدین از امتیاز مجاهدین

قاعدین با اینکه در جنگ‌های دوره حکومت امیرمؤمنان (ع) همراهی نمی‌کردند و حتی برخی با امام بیعت هم نکرده بودند، اما انتظار داشتند که امام (ع) از عطایای بیت‌المال و پاداش مجاهدین برای آنان نیز سهمی قرار دهد. اسامة بن زید، فردی را نزد امیرمؤمنان (ع) فرستاد که عطای مرا برای من بفرست و تو می‌دانی که اگر به کام شیر می‌رفتی، من هم با تو بودم؛ امام علی (ع) به او نوشت: «به خدا سوگند! این

۱. سیدرضی، نهج البلاغه، ص ۵۶، خطبه ۶.

۲. منقری، وقعة صفین، ص ۱۱۵.

۳. همان، ص ۷.

مال که در اینجاست، برای کسانی است که برای آن جهاد کرده‌اند؛ ولی اموال من، در مدینه است؛ از آن هرچه خواهی، بگیر»^۱. همچنین، امیرمؤمنان (ع) پس از گفت‌وگوی کوتاهی با عبدالله بن عمر و سعد بن ابی وقاص و مغیره بن شعبه و گروهی از قاعدین که خدمت امام (ع) رسیده بودند تا از اموالی که تقسیم می‌شد، سهم خود را مطالبه کنند، ایشان را بازگرداند و چیزی به آنان نداد.^۲

۱۲-۵. نهی از تندروی در برخورد با قاعدین

کوتاهی قاعدین، موجب شدت عمل برخی کارگزاران حضرت با قاعدین شده بود؛ به‌عنوان نمونه، مالک بن حبیب یربوعی که فرمانده شرطه او بود، راندن و زشت خواندن قاعدین و متخلفان را ناکافی دانست و از امام درخواست کرد که فرمان مقاتله با آنان را بدهد. امیرمؤمنان (ع) فرمود: «منزه است خدا، ای مالک! از اندازه درگذشتی و از حد تجاوز کردی و در تندروی غرقه شدی!» مالک بر برخورد فیزیکی با قاعدین و اجبار آنان به همراهی، تأکید داشت؛ اما امیرمؤمنان (ع) نظر او را نپسندید و توضیح داد: «خداوند حکم خود را داده که قتل نفسی، برابر نفسی است. پس، چه جای بیدادگری باشد! او فرموده است: «کسی که مظلوم کشته شود، ما بر ولی او حکومت و تسلط بر قاتل دادیم. پس، در قتل (مقام انتقام از آن ولی) اسراف نکند که او از جانب ما مؤید و منصور خواهد بود.»^۳ اسراف در قتل، آن است که کسی را که [هیچ‌یک از کسان] تو را نکشته است، بکشی و خداوند [ما را] از آن بازداشته و آن بیداد باشد.»^۴

۶. نتیجه‌گیری

تحولات مهم اجتماعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری سه گروه خواهد بود. گروه موافقان، مخالفان و قاعدین. در این میان، قاعدین به دلیل انفعال و عدم موضع‌گیری مسئولانه، زمینه‌ساز تردید سایر طبقات اجتماعی و گسترده شدن انفعال و فرار از مسئولیت‌های اجتماعی و دینی می‌شوند. مواضع امیرمؤمنان (ع) در برابر قاعدین، بر اساس اصولی معین و منطبق بر آموزه‌هایی قرآنی و سنت نبوی بود. افراط و تفریط در مواجهه با قاعدین و مواضع آنان، می‌توانست پیامدهای منفی ایشان را تشدید نموده و یا مشکلات جدیدی را بیافریند. امام علی (ع) در مقابل قاعدین، نه شتاب‌زده عمل کرد و نه واگرایانه قدم برداشت؛ بلکه با اتخاذ سیاستی متعادل در برابر ایشان، از سویی سعی در روشننگری نسبت به اهداف و برنامه‌های آنان داشت و از طرفی دیگر، به خنثاسازی آثار تفکرشان در جامعه اقدام نمود. امیرمؤمنان علی (ع) در مواجهه با قاعدین، ضمن سرزنش عتاب‌آمیز و نقد مواضع برخی خواص ایشان، در عمل با آنها مماشات کرده، آنان

۱. ثقفی، الغارات، ج ۲، ص ۵۷۷.

۲. منقری، وقعة صفین، ص ۵۵۲.

۳. اسراء، آیه ۳۳: «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مُنْصُورًا».

۴. منقری، وقعة صفین، ص ۴؛ ابن‌اعثم، الفتوح، ج ۲، ص ۴۹۱.

را در تحقیق و بررسی آزاد گذارده و وادار به بیعت و همراهی نمی‌کرد؛ درعین حال، در مقابل سخنان و مواضع‌شان روشنگری کرده، عذر و بهانه آنان را نپذیرفت و به تبیین فساد و تناقض در عقیده و رفتار آنان پرداخت. امیرمؤمنان(ع) در مواجهه با قاعدین مادامی که مرتکب جرم نشدند، از برخورد فیزیکی، دستگیری و زندانی کردن آنها خودداری کرد. امیرمؤمنان(ع) قاعدین را صالح برای تصدی مسئولیت نمی‌دانستند؛ چون وضعیت چنین افرادی، از دو حالت خارج نیست: یا قعود آنان از سر حیرت و تردید است که در این صورت، در سایر مسائل نیز امکان تردید و رأی ناصواب از آنان بعید نیست و یا اینکه قعودشان از سر عافیت‌خواهی و منفعت‌طلبی است که در این صورت، خیانتکارند و قابل اعتماد نیستند. اولین تأثیر روشنگری و اقدامات متقابل امام علی(ع) در برابر قاعدین، آگاه شدن مردم و بالا رفتن سطح آگاهی جامعه بود. ایشان معتقد بود، مردم دشمن چیزی هستند که نمی‌دانند.^۱ پیامد دیگر اقدامات امام علی(ع)، این بود که بعضی از قاعدین تحت تأثیر سخنان و مواضع روشنگرانه امیرمؤمنان(ع)، از تردید خارج شده و از گروه قاعدین جدا شدند و به اهل حق پیوستند. از جمله ابوبرده که طرفدار عثمان و از قاعدین شمرده می‌شد؛ ولی تحت تأثیر سخنان و استدلال امیرمؤمنان(ع) قرار گرفت و در صفین همراه آن حضرت حضور یافت و سپاه عراق را یاری داد.^۲ همچنین، برخورد منطقی و عادلانه امام علی(ع) با قاعدین، در درازمدت این تأثیر را داشت که کسانی که از حقایق آگاه بودند، اما برخلاف حقیقت موضع گرفته و رفتار کردند، بعدها از عدم بیعت یا عدم یاری امیرمؤمنان(ع) در نبردها، ابراز پشیمانی نمودند؛ مانند عبدالله بن عمر که پیش از مرگ خویش بارها می‌گفت: «من برای چیزی محزون نمی‌شوم؛ اما درباره این مطلب تأسف می‌خورم که چرا در رکاب علی بن ابی طالب(ع) با گروه ستمگر مبارزه نکردم!»^۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ص ۲۸.

۲. همان، ص ۵.

۳. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۳، ص ۹۵۳؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۵، ص ۴۶۵؛ قاضی نعمان، شرح الأخبار، ج ۲، ص ۷۲؛ طبری، المسترشد، ص ۶۶۴.

منابع

قرآن کریم

- آئینه‌وند، صادق، ۱۳۷۱-۱۳۷۲، «توصیف قاعدیگری در بینش تاریخی شیخ مفید»، آئینه پژوهش، ۳(۱۷-۱۸).
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید، ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغة، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن، ۱۳۸۵ق/۱۹۶۵م، الكامل فی التاريخ، بیروت، دار صادر.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن، ۱۴۰۹ق، اسد الغابة فی معرفة الصحابة، بیروت، دار الفکر.
- ابن اعثم، أحمد بن اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱م، الفتوح، تحقیق: علی شیری، بیروت، دار الأضواء.
- ابن حبیب ابوجعفر محمد بغدادی، بی تا، المحبر، تحقیق: ایلزة لیختن شتیر، بیروت، دار الآفاق الجديدة.
- ابن حجر، احمد بن علی عسقلانی، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م، الإصابة فی تمییز الصحابة، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، ۱۳۸۵ق، دعائم الاسلام، تحقیق: آصف فیضی، چاپ دوم، قم، مؤسسة آل البيت.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، ۱۹۸۸م، دیوان المتنبأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر، تحقیق: خلیل شحاده، بیروت، دار الفکر.
- ابن شبه نمیری، عمر، ۱۴۱۰ق، تاریخ المدينة المنورة، تحقیق: شلتوت، فهیم محمد، قم، دار الفکر.
- ابن عبدالبر، ابوعمر یوسف بن محمد، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم، ۱۹۹۲م، المعارف، تحقیق: ثروت عکاشة، چاپ دوم، قاهره، هیئة المصرية العامة للكتاب.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر، ۱۴۰۷ق/۱۹۸۶م، البداية والنهاية، بیروت، دار الفکر.
- ابن منظور، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت، دار الصادر.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی، ۲۰۰۷م، تقویم البلدان، قاهره، مکتبة الثقافة الدینیة.
- اسکافی، ابوجعفر، ۱۴۰۲ق، المعیار والموازنة، بیروت، بی نا.
- بلاذری، احمد، ۱۴۱۷ق، انساب الأشراف، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زکرلی، بیروت، دار الفکر.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰ق، غررالحکم ودرر الکلم، تحقیق: سید مهدی رجایی، دار الکتاب الاسلامی.
- تقفی، ابراهیم بن محمد، ۱۳۹۵ق، الغارات، تحقیق: جلال الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، ۱۳۶۸، الأخبار الطوال، تحقیق: عبدالمنعم عامر، قم، منشورات الرضی.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، ۱۴۱۳ق، تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، چاپ دوم، بیروت، دار الکتاب العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، مفردات الفاظ القرآن، دمشق-بیروت، دارالقلم-الدار الشامیة.
- سید رضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ق، نهج البلاغة، تحقیق: صبحی صالح، قم، هجرت.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی، ۱۴۰۹ق، منیة المريد، تحقیق: رضا مختاری، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- صالحی شامی، محمد بن یوسف، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م، سبل الهادی والرشاد فی سیرة خیر العباد، تحقیق: عادل احمد عبد

موجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیة.

طبری، محمدبن جریر، ۱۳۸۷، *تاریخ الأمم والملوک والرسائل*، تحقیق: محمد أبوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث.
طبری آملی، محمدبن جریر بن رستم، ۱۴۱۵ق، *المستدرشد فی إمامة علی بن ابی طالب (ع)*، تحقیق: احمد محمودی، قم، کوشانپور.

طوسی، محمدبن الحسن، ۱۴۱۴ق، *الأمالی*، قم، دار الثقافة.

غطفانی، ضرار بن عمرو، بی‌تا، *التحریش*، تحقیق: حسین خانصو و محمد کسکین، بیروت، دار حزم.
قاضی نعمان، ۱۴۰۹ق، *شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار*، محمدحسین حسینی جلالی، قم، جامعه مدرسين.
مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار*، تحقیق: جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان، ۱۴۱۳ق، *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، تحقیق: مؤسسه آل البيت، قم، کنگره شیخ مفید.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان، ۱۴۱۳ق، *الجمال والنصرة لسید العترة*، تحقیق: علی میرشریفی، قم، کنگره شیخ مفید.
منقری، نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، *وقعة صفین*، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، چاپ دوم، قاهره، المؤسسة العربية الحديثة، منشورات مكتبة المرعشي النجفی.

ناشی اکبر، عبدالله بن محمد، ۱۹۷۱م، *مسائل الإمامة*، تحقیق: یوسف فان اس، بیروت، بی‌جا.
نویری، احمدبن عبدالوهاب، ۱۴۲۳ق، *نهاية الأرب فی فنون الأدب*، قاهره، دار الکتب والوثائق القومية.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی